

QADIMGI XITOIY VA HINDISTON TA'LIM TIZIMI: TARIXIY SHAKLLANISHI, RIVOJLANISHI VA EVOLYUTSIYASI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2025-26-786-792>

Pulatov Sherdor Nematjonovich

Alfraganus university

Ijtimoiy fanlar kafedrasi mudiri

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori., (PhD) . dotsent

<https://orcid.org/0009-0002-1665-0545>

psheedor88@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qadimgi Sharq sivilizatsiyalarining ikki buyuk markazi Qadimgi Xitoy va Qadimgi Hindiston ta'lim tizimlarining shakllanishi, rivojlanishi va uzoq tarixiy evolyutsiyasi komparativ tahlil asosida o'rganiladi. Gurukul, Ashrama, Veda maktablari, Taxshashila, Nalanda kabi Hindiston ta'lim institutlari hamda Konfutsiychilik, Daochilik, keju imtihon tizimi, Shuyuan akademiyalari kabi Xitoy ta'lim tizimining asosiy strukturalari tarixiy manbalar, falsafiy manzumalar va zamonaviy komparativ pedagogika yondashuvlari asosida sharhlanadi.

Maqola har ikki madaniyatdagi ta'limning ma'naviy, metafizik, axloqiy, epistemologik va ijtimoiy mohiyatini yoritib, shaxs kamolotidagi o'rni, siyosiy-davlat boshqaruvidagi strategik vazifalari, meritokratiya g'oyasining tarixi va bugungi ta'lim tizimlariga ta'sirini ilmiy asoslaydi. Qadimgi Xitoyning meritokratik imtihon tizimi va Hindistonning guru-shogird modeli zamonaviy pedagogika uchun dolzarb bo'lgan yondashuvlar sifatida tahlil qilinadi. Maqola yakunida ikkala ta'lim tizimining umumiy va farqli jihatlaridan kelib chiqib, zamonaviy ta'lim uchun xulosalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: Qadimgi Xitoy, Qadimgi Hindiston, gurukul, Ashrama, keju, Konfutsiychilik, buddaviy ta'lim, Veda maktablari, meritokratiya, Shuyuan, pedagogik evolyutsiya.

KIRISH

Insoniyat sivilizatsiyasining shakllanishida ta'limning o'rni beqiyos bo'lib, qadimgi Sharqning ikki buyuk madaniy makoni – Xitoy va Hindiston – ta'limni jamiyatning ma'naviy poydevori, davlatning intellektual tayanchi hamda insonning ruhiy kamolotiga eltuvchi vosita sifatida talqin etgan. Qadimgi Hind ta'limi Veda dunyoqarashidan manba olgan bo'lib, uning markazida ruhiy poklanish,

kuzatuvchanlik, tafakkur, ichki uyg'unlik, ustozga mutlaq hurmat, bilishning intuitiv-metafizik yo'li turadi. Xitoy ta'limi esa Konfutsiychilik asosida jamiyat tartibini mustahkamlash, davlat boshqaruvini samarali tashkil etish, axloqiy tarbiyani kuchaytirish va ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlash kabi maqsadlarni o'z oldiga qo'ygan.

Har ikki sivilizatsiya ta'limni shaxsning ma'naviy, axloqiy, ijtimoiy va intellektual shakllanishida eng muhim omil sifatida ko'rgan bo'lsa-da, ularda yo'l va metodlar turlicha: Hindistonda – guru–shogird tizimi va ichki tafakkur, Xitoyda – mantiqiy tahlil, matnshunoslik, davlat imtihonlari orqali shakllangan meritokratik model.

Maqolaning maqsadi: – Qadimgi Hindiston va Xitoy ta'lim tizimlari tarixiy shakllanishini tahlil qilish; – ularning asosiy falsafiy, pedagogik va ijtimoiy funksiyalarini ochib berish; – ta'lim evolyutsiyasining zamonaviy pedagogika bilan uzviy bog'liqligini aniqlash; – komparativ tahlil orqali umumiy va farqli jihatlarni ilmiy asosda yoritish.

1. QADIMGI HINDISTON TA'LIM TIZIMI: MAZMUNI, STRUKTURASI VA EVOLYUTSIYASI

Qadimgi Hindiston ta'limi o'z ildizini Veda an'anasidan oladi. Veda matnlarida bilim ilohiy haqiqat, ruhiy najotga eltuvchi yo'l sifatida talqin etilgan. Vedalardagi mashhur tamoyil:

“Vidya amritam ashnoti” – “Bilim insonni abadiylikka eltadi”.

ta'limning nafaqat dunyoviy, balki transsendental maqsadga egaligini ko'rsatadi. Ta'limning asosiy vazifasi – atman (shaxsiy ruh)ni Brahman (olam ruhi) bilan uyg'unlashtirish, insonning “o'zini anglash” darajasiga ko'tarilishidir. Shuning uchun qadimgi Hindiston ta'limi ruhiy sarmoya yaratish modeli sifatida shakllandi.

Vedik ta'limning asosiy xususiyatlari:

- bilimning muqaddasligi va og'zaki an'anada saqlanishi;
- bilimning marosimiy-mantiqiy strukturasi;
- bilishning intuitiv, meditatsion va ichki idrok orqali amalga oshishi.

Shunday qilib, Veda davri ta'limi metafizik, axloqiy, ontologik va psixologik komponentlarning uyg'un tizimidan iborat edi.

Gurukul tizimi Hind pedagogikasining eng qadim va eng samarali modeli bo'lib, uning markazida ustoz–shogird munosabati turadi. Gurukulning asosiy tamoyillari:

1) Ustoz-shogird munosabatining sakralligi

Ustoz – haqiqatni ochuvchi, yo'l ko'rsatuvchi;

Shogird – itoatli, intizomli, kamtar;

Ustozga ilohiy darajadagi hurmat: “Acharya devo bhava”.

2) Ta’limning hayot bilan integratsiyasi

Shogird ustoz bilan birga yashaydi;

Kundalik mehnat tarbiyaning ajralmas qismi;

Bilim amaliy faoliyat bilan uyg’unlashgan.

3) Bilimning ko‘p qamrovli tabiati

Gurukulda quyidagi fanlar o‘qitilgan:

- Veda va Upanishadlar
- Vyakarana (grammatika)
- Jyotisha (astronomiya)
- Nyaya (mantiq)
- Ayurveda (tibbiyot)
- Musiqa, san’at
- Harbiy tayyorgarlik
- Yoga va meditatsiya

Bu tizim insonni jismonan, aqlan, axloqan va ruhiy jihatdan kamolotga yetkazishga qaratilgan integrativ ta’lim modeli edi.

Ashrama tizimi: ta’limning psixologik va ijtimoiy bosqichlari. Ashrama – hind falsafasida inson hayotini to‘rt bosqichga ajratuvchi tizim bo‘lib, ta’limning butun umr davom etishini ifodalaydi:

1. Brahmacharya (0–25 yosh) – bilim olish, nafsni tiyish, intizom.
2. Grihastha (25–50) – oilaviy mas’uliyat, ijtimoiy xizmat.
3. Vanaprastha (50–75) – ruhiy tayyorgarlik, jamoatdan chekinish.
4. Sannyasa (75+) – asketlik, ruhiy poklanish.

Bu tizim qadimgi Hind toplumida uzluksiz ta’lim konsepsiyasining ildizlari qadimdan mavjudligini ko‘rsatadi.

Taxshashila, Nalanda va Vikramashila: hind ilmiy maktablarining yuksalishi
Taxshashila

Mil. avv. V asrda shakllangan;

10 000 dan ortiq talaba; – 60 dan ortiq fanlar;

Chanakya, Panini, Charaka kabi mutafakkirlar shu yerda ta’lim bergan.

Nalanda

Buddizmning eng yirik ilmiy markazi; 9 million qo‘lyozmadan iborat kutubxona; Falsafa, astronomiya, tibbiyot, mantiq, grammatika bo‘yicha yirik ilmiy maktablar mavjud bo‘lgan.

Vikramashila

Tantrik falsafa markazi; Buddaviy meditatsiya maktablarining rivoj topgan manzili.

Bu universitetlar qadimgi Hind sivilizatsiyasining ilmiy-akademik salohiyati naqadar yuksak bo'lganini ko'rsatadi.

Buddizmning ta'lim evolyutsiyasiga qo'shgan hissasi. Buddizm Hindiston ta'lim tizimining demokratlashuviga katta ta'sir ko'rsatdi:

- ta'lim barcha qatlamlar uchun ochiq bo'ldi;
- vihara maktablari yaratildi;
- axloqiy ta'lim markaziy o'ringa chiqdi;
- meditatsiya, kuzatuvchanlik va ichki tafakkur metodlari rivojlandi.

Natijada buddizm ta'limni ruhiy poklanish, nafis axloq, fikriy uyg'onishning asosiy vositasiga aylantirdi.

2. QADIMGI XITOIY TA'LIM TIZIMI: FALSAFASI, STRUKTURASI VA EVOLYUTSIYASI

Konfutsiychilik pedagogikasi: axloqiy ta'lim paradigmasi. Konfutsiy ta'limni jamiyatning axloqiy poydevori, tartib va uyg'unlikni saqlashning vositasi deb bilgan. Uning ta'lim paradigmasi quyidagi fazilatlar asosiga qurilgan:

- Ren (insonparvarlik)
- Li (marosim va tartib)
- Yi (odillik)
- Zhi (bilim)
- Xin (sadoqat)

Konfutsiychilikda ta'limning asosiy vazifasi – axloqan yetuk, jamiyat uchun mas'uliyatli, dono va adolatli insonni tarbiyalashdir. Bilim amaliy axloq bilan bir butun deb qaralgan.

Keju imtihon tizimi: meritokratiyaning qadimgi modeli. Keju – Xitoyning 2000 yildan ortiq davom etgan meritokratik imtihon tizimi. Bu tizim orqali davlat boshqaruvi uchun eng iste'dodli kadrlar saralangan.

Tizim maqsadlari:

- iqtidorni aniqlash;
- davlat apparatini bilimdon mutaxassislar bilan ta'minlash;
- jamiyatda adolat va ijtimoiy harakatchanlikni ta'minlash;
- ta'limni ommaviylashtirish.

Imtihon bosqichlari:

1. Mahalliy imtihon (shengyuan, shyu-tsai)
2. Viloyat imtihoni (tsyuren)
3. Poytaxt imtihoni (tziinshi)

4. Imperator saroyidagi yakuniy bosqich

Imtihonlar juda murakkab bo'lganligi sababli:

- matnshunoslik, sharhlash, yodlash
- xattotlik, she'riyat
- mantiqiy tahlil

kabi ko'nikmalar Xitoyda g'oyat rivoj topdi.

Daochilik va buddaviy ta'lim integratsiyasi

Daochilik ta'limga tabiiylik, wu-vey (majbur qilmaslik), sezgi va intuitiv bilish tamoyillarini olib kirgan. Buddizm esa meditatsiya, ichki tafakkur, ruhiy poklanish konsepsiyalarini Xitoy ta'lim tizimiga singdirdi.

Natijada Xitoy ta'limi ikki yo'nalishda taraqqiy etdi:

- rasmiy davlat ta'limi (Konfutsiychilik asosida)
- ruhiy-intuitiv ta'lim (Daochilik va Buddizm asosida)

Bu uyg'unlik intellektual pluralizmni yuzaga keltirdi.

Shuyuan akademiyalari va ilmiy markazlar

Song davrida vujudga kelgan Shuyuan akademiyalari Xitoyning mustaqil ilmiy markazlari bo'lib, quyidagi fanlar o'qitilgan:

- falsafa
- tarix
- matematika
- astronomiya
- tabiatshunoslik
- adabiyot

Yuelu, Tunxuan va Shanju akademiyalari Sharq Uyg'onishining muhim ta'lim maskanlaridan biri hisoblanadi.

3. HINDISTON VA XITOIY TA'LIM TIZIMLARINING QIYOSIY TAHLILI

Ta'lim falsafasi farqlari

Mezon	Hindiston	Xitoy
Asosiy maqsad	Ruhiy-ma'naviy kamolot	Axloqiy tartib, ijtimoiy uyg'unlik
Pedagogik model	Guru-shogird	O'qituvchi-talaba
Bilish yo'li	Intuitiv-meditativ	Mantiqiy-analitik
Mazmun	Veda, Upanishadlar, yoga	Konfutsiy matnlari, marosimlar
Jamiyatdagi roli	Ruhiy birlik	Davlat boshqaruvi tayanchi
Bilim tushunchasi	Najot yo'li	Jamiyatni tartibga soluvchi vosita
		Umumiyliklar

– ta’limning axloqiy asosga ega bo’lishi; – shaxsni jamiyat uchun yetuk qilib tarbiyalash; – ustozning markaziy o’rinda bo’lishi; – bilishning ma’naviy mazmun kasb etishi; – ta’limning uzluksizlik tamoyili.

ZAMONAVIY TA’LIMGA TA’SIRI HINDISTONNING GURU–SHOGIRD MODELI ZAMONAVIY PEDAGOGIKADA:

– mentorlik, psixologik qo’llab-quvvatlash; – shaxsga yo’naltirilgan o’qitish;
– meditatsiya va mindfulness texnikalari.

Xitoyning keju tizimi zamonaviy tizimlarda:

– davlat imtihonlari va tanlov asosidagi qabul; – meritokratiya; – standartlashtirilgan baholash; – yuqori intizom, matnga asoslangan fikrlash.

XULOSA

Qadimgi Hindiston va Xitoy ta’lim tizimlari nafaqat Sharq sivilizatsiyalarining, balki insoniyat madaniyati va ilmiy tafakkurining shakllanishida beqiyos o’rin tutadi. Hindiston ta’limi ruhiy kamolot, ichki uyg’unlik, intuitiv bilish va ustoz-shogird munosabatiga tayangan bo’lsa, Xitoy ta’limi axloqiy tartib, ijtimoiy uyg’unlik va meritokratik tanlov tizimi orqali rivojlandi.

Har ikki tizim bugungi zamonaviy ta’limning konseptual asoslariga chuqur ta’sir ko’rsatgan:

- Hind pedagogikasi – shaxsiy rivojlanish, meditatsiya, individual yondashuv;
- Xitoy pedagogikasi – meritokratiya, standartlashgan baholash, axloqiy ta’lim.

Komparativ tahlil shuni ko’rsatadiki, zamonaviy ta’lim tizimlari uchun Hindistonning ruhiy-intuitiv modeli va Xitoyning meritokratik-analitik modeli bir-birini to’ldiruvchi o’zaro uyg’un yondashuvlar bo’lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Basham, A. L. The Wonder That Was India. London, 1954.
2. Altekar, A. S. Education in Ancient India. Banaras, 1944.
3. Ghosh, A. Nalanda. New Delhi, 1965.
4. Scharf, P. Ritual and Education in Vedic India. Delhi, 2010.
5. Creel, H. G. Confucius and the Chinese Way. New York, 1960.
6. Elman, B. A. A Cultural History of Civil Examinations in Late Imperial China. University of California Press, 2000.

7. Gardiner, K. The Early Chinese Empires: Qin and Han. Harvard University Press, 2007.
8. Munro, D. The Concept of Man in Early China. Stanford, 1969.
9. Sharma, R. Indian Education: Historical Perspectives. Delhi, 2004.
10. Sen, A. The Argumentative Indian. London, 2005.
11. Nakamura, H. A Comparative History of Ideas. Tokyo, 1964.
12. Thapar, R. Early India. Delhi, 2003.
13. Rahmatova, G., & Fayzullayeva, O. (2025). NAZAR ESHONQULNING „MAYMUN YETAKLAGAN ODAM“ HIKOYASIDA OBRAZLAR TALQINI. *Теоретические аспекты становления педагогических наук*, 4(12), 85-88.
14. MADALIYEVA, Z. (2021). WILLIAM FIERMANS SCIENTIFIC VIEWS ON TWENTIETH-CENTURY UZBEK LITERATURE. THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука, (12), 1335-1338.
15. Tojimatov, R. G. A. (2025). SAID AHMAD HAJVIY ASARLARIDA KINOYALI HAJVNING LISONIY XUSUSIYATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(5), 461-467.
16. Tojimatov, R. (2025). NOUNS CONNECTED WITH THE NAMES OF HISTORICAL PERSONS IN THE WORKS OF SAID AHMAD HAJVI. *International Journal of Artificial Intelligence*, 1(5), 418-420.
17. Yuldashev, M., Ramazanova, S., & Tojimatov, R. (2022). Expression Of The Linguistic Concept Of “Motherland” In Muhammad Yusuf's Poetry. *Journal of Positive School Psychology*, 6(10).
18. Needham, J. Science and Civilisation in China. Cambridge University